

в) дієслова зі значенням детермінантних відношень (зумовленості): *активізувати, активувати, визначати, визначатися, викликати, впливати, ґрунтуватися, детермінувати, зумовлювати, мотивувати, пояснюватися, призводити, слідувати, спричиняти, сприяти, стимулювати, стосуватися*. Напр.: Туман закривав мало не все, що можна було побачити, тільки передні будинки ледве визначалися його хвилями (Грінч.). Я рада, що мої вірші викликали критичну розмову (Л.Укр.). Особливо гарно впливає море на нерви, сплю добре (Коцюб.);

г) Дієслова зі значенням відношень превалювання: *асимілювати, відноситися, відставати, домінувати, лідирувати, переважати, перевершувати, перевищувати, перебільшувати, передувати, підкорятися, підлягати, підпадати, поступатися, превалювати, пригнічувати, тяжіти*. Напр.: Жодна хмаринка не затьмарювала блакиті (Копил.). У кінематографії рух повинен завжди превалювати над статикою (Довж.). Холодна осіння ніч цілковито панувала над околицею (Трубл.).

Питання будь-якої семантичної класифікації лексем ґрунтується на глибокому усвідомленні значення кожного слова. Тільки повне з'ясування семантики дієслів дає можливість виявити притаманні їм семи, зіставити ці лексеми з їм подібними.

Література:

1. Золотова Г., Онипенко К., Сидорова М. Коммуникативная грамматика русского языка. – М., 2004.
2. Гайсина Р. Значение и синтагматика глаголов (на материале глаголов отношения). – Уфа, 1980.
3. Гайсина Р. Лексико-семантическое поле глаголов отношения в современном русском языке. – Саратов, 1981.

О.В.Куц

МІЖ'ЯРУСНА КОРЕЛЯЦІЯ В СТРУКТУРІ ОДНОСКЛАДНИХ РЕЧЕНЬ ІЗ ЧОТИРИВАЛЕНТНИМИ ДІЄСЛОВАМИ РУХУ, ПЕРЕМІЩЕННЯ

Семантично елементарне речення є двокомпонентним, оскільки складається з предиката й суб'єкта. З логічного погляду предикат завжди передбачає хоч би один субстанціальний компонент із значенням діяча або носія стану, щодо якого щось стверджується чи заперечується. Він може бути настільки неозначеним або так однозначно пов'язуватися з предикатом, що його наявність у формально-граматичній структурі речення набуває невербалізованого характеру, тобто має нульове вираження [6: 50–51]. На думку

Е.Бенвеніста, визначальною ознакою речення є предикативність, і тому кількість знаків, що входять до його складу, не має значення, бо досить одного, який би представляв предикативність. Він указував на необов'язковість суб'єкта (підмета) при предикаті, тому що останній є самостійним членом речення, що виявляється в детермінуванні ним суб'єкта [1: 138]. О.О.Шахматов наголошував, що односкладне речення відповідає комунікації, в якій поєднано уявлення про суб'єкт і предикат, тобто головний член односкладного речення самостійно репрезентує таке поєднання [21: 49– 50].

Семантично елементарному двоскладному реченню властива симетрія співвідношень власне-семантичної, семантико-синтаксичної та формально-граматичної структури. На семантико-синтаксичному рівні власне-семантична структура може зазнавати різних змін, що й спричинює поділ синтаксичних конструкцій на формально-граматичні односкладні та двоскладні речення. О.О.Потебня зазначав, що “в поняття про дієслово неодмінно входить стосунок до особи, якою б не була ця остання: відомою чи ні, справжньою чи фіктивною” [16: 91]. Д.М.Шмельов вважав, що “хоч багато з подібних речень за традицією відносять до односкладних, їх двокомпонентність, якщо відмовитися від уявлення про підметово-присудкову двоскладність, у цілому, не може викликати сумніву” [22: 146]. О.С.Мельничук указував на історичну спільність односкладних і двоскладних речень: “...односкладні речення є спеціальною формальною категорією, яка з'явилася одночасно з категорією двоскладних речень у результаті розвитку і формальної диференціації первісних граматично не оформлених речень” [14: 144].

А.П.Загнітко наголошував, що компоненти семантичної структури речення корелюють із членами речення як репрезентантами його формально-граматичної будови, що дає підстави стверджувати, наприклад, що агенс найчастіше реалізується в позиції підмета. Цей вияв він розглядав як первинний для певної національної мови, оскільки в ньому відображена модель сприйняття об'єктивної дійсності і її мовна інтерпретація. Вторинний вияв засвідчує некорелятивність семантичної структури речення і його формально-синтаксичної організації [10: 274]. О.В.Болюх зазначила, що власне-семантична структура речення передає логічну будову думки. Семантико-синтаксична представляє її реалізацію в конкретній мові відповідно до специфіки і можливостей, тобто саме на цьому рівні двоскладна, двокомпонентна, суб'єктно-предикатна структура трансформується в однокомпонентну, відбувається пристосування змісту до форми, власне-семантичної структури до формально-граматичної [2: 3 – 4].

О.С.Мельничук вважав, що однією з істотних особливостей синтаксичної структури дієслівних односкладних речень є те, що властиве дієслову синтаксичне значення особи в таких реченнях набуває зовсім іншого характеру, ніж у двоскладних. Оскільки у двоскладних дієслівних реченнях значення особи є одним із виявів синтаксичного зв'язку присудка з підметом,

тобто виступає внутрішньосинтаксичним. Але значення особи зберігається в дієслівній формі й тоді, коли дієслово становить головний член односкладного речення і, отже, не може пов'язуватися ні з яким іншим словом у реченні як присудок із підметом. Особова форма дієслова вказує на його зв'язок із позамовним (визначеним чи невизначеним) суб'єктом, виразник якого не входить до складу речення і з яким через форму дієслівного головного члена співвідноситься зміст усього односкладного речення. Отже, особове значення дієслова в односкладному реченні набуває зовнішньосинтаксичного характеру і може бути названим зовнішньопредикативним [14: 145 – 146].

Особливістю формально-граматичної структури односкладних речень є наявність тільки одного головного члена, що поєднує властивості підмета й присудка. Предикативний зв'язок у структурі зазначених речень представлений у згорненому вигляді, на що вказують специфічне морфологічне оформлення головного члена та послідовне вираження ним синтаксичного часу й способу. У своїх внутрішніх межах односкладні речення розрізняються синтаксично та морфологічною якістю головного структурного компонента [3: 72].

Відомі різні підходи до класифікації односкладних речень. А.П.Грищенко за морфологічними характеристиками головного члена виділив дієслівні, які диференціював на означено-особові, неозначено-особові, узагальнено-особові, безособові та інфінітивні, іменні, що розмежував на вокативні й номінативні, і прислівникові односкладні речення [20: 292–297]. І.Р.Вихованець виокремив іменникові, прислівникові, дієслівні та інфінітивні односкладні речення. Він витлумачив означено-особові, неозначено-особові та узагальнено-особові речення як двоскладні речення з нульовим підметом, якому на семантико-синтаксичному рівні відповідає суб'єктна синтаксема, зумовлена валентністю предиката, і яка потенційно може функціонувати у формі називного відмінка [4: 72–76; 3: 94–100]. В.А.Городецька, виділивши в українській мові шість класів односкладних речень (прислівниковий, дієвідмінюваний, партиципний, інфінітивний, номінативний і прономінативний), віднесла односкладні речення з головним членом, вираженим модальними словами або їхньою сполукою з інфінітивом, до прислівникових. З односкладних речень, головний член яких виражений предикативною формою на **-но**, **-то**, вона сформувала окремий клас, який назвала партиципним [8: 8 – 10, 14].

Узагальнено-особові й неозначено-особові речення кваліфікують також і як одночленні відносно-безособові, оскільки значення особи в них неконкретизоване. Вона виступає або узагальнено, або є зовсім невідомою чи не відіграє для адресата суттєвої ролі й у повідомленні зайва [9: 212; 12: 68]. На думку І.І.Слинька, означено-особові й узагальнено-особові речення є проміжними утвореннями між односкладними та двоскладними конструкціями [19: 24].

Отже, формально-граматичними репрезентантами семантико-синтаксичної структури, зумовленої чотиривалентним предикатом руху, переміщення, є односкладні означено-особові, неозначено-особові, інфінітивні й безособові речення з предикативними формами на **-но**, **-то**. Специфіка узагальнено-особових речень полягає в узагальненому, всеохопному характері виконавця дії, але оскільки предикат вимагає чотири залежних субстанціальних компоненти, які спричинюють певну конкретизацію суб'єкта дії, то цей тип односкладних речень не породжують чотиривалентні предикати руху, переміщення.

Як було вище зазначено, між'ярусна кореляція в структурі простого елементарного речення є симетричною й асиметричною. Односкладні речення характеризує асиметричне співвідношенням компонентів семантико-синтаксичного й формально-граматичного рівнів, причому воно пов'язане зі змінами суб'єктної і частково предикатної синтаксем, що уможливило виділення трьох типів асиметричної міжрівневої кореляції в структурі односкладних речень із чотиривалентними предикатами руху, переміщення.

Перший тип представляють інфінітивні речення, особливістю яких є те, що вони констатують вияв події, а не відтворюють її динаміку [10: 199]. Головний член інфінітивного речення, виражений незалежним інфінітивом, означає можливу, необхідну чи неминучу дію [9: 213]. В.М.Русанівський наголосив, що логічний суб'єкт, тобто реальний діяч, не завжди співвідноситься з діячем, представленим граматично, тобто з підметом. Існує два види кореляцій, які репрезентують таке співвідношення: перший характеризується їхньою відповідністю, другому вона не властива. Нетотожність реального діяча граматичному підметові слугує засобом акцентування на об'єкті [20: 104 – 105].

Переміщення називного суб'єкта дії в позицію давального спричинює перетворення двоскладного речення в односкладне з головним членом у формі інфінітива або конструкції інфінітива з предикативним словом модальної семантики на зразок **варто**, **слід**, **необхідно**, **можна** тощо чи фазовим дієсловом. Унаслідок цього предикат дії змінюється на предикат стану, якому підпорядковується суб'єкт стану, виражений давальним відмінком, для якого ця функція є вторинною. О.О.Шахматов зазначав, що "додаток у давальному відмінку викликає уявлення про суб'єкт, який зазнає дії предиката" [21: 95]. Він перебуває в синонімічних відношеннях із називним суб'єкта дії, вказуючи на семантичний відтінок підпорядкованості особи відповідному станові. Заперечність дієслова у вихідному двоскладному реченні створює передумови для остаточного морфологічного закріплення значення стану в дієслівному головному члені односкладного речення [4: 116]. На думку дослідників, давальний відмінок суб'єкта стану, що ґрунтується на називному суб'єкта дії, передає цю семантико-синтаксичну функцію з ознакою меншої активності [7:

73; 5: 114; 13: 171–197]. Напр.: *Вони йдуть з села до річки через поле* → *Їм іти з села до річки через поле*; *Їм можна іти з села до річки через поле*.

Головний член інфінітивного речення не має морфологічних засобів, які б сигналізували про особу діяча, тому єдиною вказівкою на неї є давальний відмінок суб'єкта стану. Транспозицію називного суб'єкта дії в периферійну позицію давального суб'єкта стану слід кваліфікувати як часткову нейтралізацію суб'єктної синтаксеми, оскільки при цьому редукується лише формально-синтаксична позиція підмета, а не семантико-синтаксична функція суб'єкта взагалі [7: 76], напр: *Вони не прилетять з Канади до Франції літаком* → *Їм не прилетіти з Канади до Франції літаком*; *Спортсмени їдуть від спортклубу на стадіон велосипедами* → *Спортсменам їхати від спортклубу на стадіон велосипедами*.

Предикативні слова модальної семантики на зразок **варто, слід, потрібно, необхідно, бажано** та ін. створюють модальність вимушеності, ймовірності або бажаності в інфінітивному предикаті стану, який є похідним від предиката дії двоскладної конструкції, що внаслідок переміщення називного суб'єкта дії в позицію давального суб'єкта стану й уведення зазначених структурних компонентів трансформувалася в односкладне речення. Такі предикативні слова перетворюють предикати дії на предикати стану – потенційної, ймовірної дії [5: 115], напр.: *Діти біжать від будинку до школи вулицею* → *Дітям потрібно бігти від будинку до школи вулицею*; *Художник переклав пензлі з коробки на стіл* → *Художникові бажано перекласти пензлі з коробки на стіл*. Фазові дієслова **починати, продовжувати, закінчувати** тощо функціонують у структурі речення здебільшого з цими компонентами, позначаючи фазові моменти тривання стану, напр.: *Діти йдуть з корпусу до моря доріжкою* → *Дітям можна починати йти від корпусу до моря доріжкою*.

У формально-граматичній структурі розглядуваних інфінітивних речень з головним членом формою напівсильного керування поєднаний прислівний другорядний член, що ґрунтується на субстанціальной синтаксемі з синкретичним значенням адресатного суб'єкта стану. Він посідає щодо нього лівобічну позицію. В правобічній перебувають три прислівних керованих другорядних члени, що виражають залежно від типу семантико-синтаксичної структури локативні, інструментальну та об'єктну синтаксеми.

В інфінітивних реченнях з предикатами руху, переміщення спостерігаємо ще один різновид асиметрії між'ярусних співвідношень. У семантико-синтаксичній структурі базового двоскладного речення суб'єкт дії на першому етапі трансформації переходить в інфінітивному реченні в позицію адресатного суб'єкта стану, який унаслідок кількісної модифікації на другому етапі редукується, що й спричинює його відсутність у формально-граматичній структурі речення. Предикат при цьому не змінює своєї якості. Напр.: *Він перекладає книжки зі столу до шафи* → *Йому перекладати книжки зі столу*

до шафи → Перекладати книжки зі столу до шафи; Курсанти прибігли зі спортзалу до аудиторії коридором → Курсантам прибігти зі спортзалу до аудиторії коридором → Прибігти зі спортзалу до аудиторії коридором.

У формально-граматичній структурі такого інфінітивного речення з головним членом формою керування пов'язані три прислівних другорядних члени, що посідають правобічне положення і співвідносяться з правобічними субстанціальними синтаксемами – двома локативними на позначення вихідного й кінцевого пунктів руху та інструментальною (для першого типу семантико-синтаксичної структури); трьома локативними з функціями вихідного, кінцевого пунктів руху та шляху руху (для другого типу) й об'єктною та двома локативними, що встановлюють вихідний і кінцевий пункти переміщення (для третього типу), напр.: *Прилетіти з Донецька до Львова літаком; Ходити від дерева до дерева по саду; Переставити стільця від столу до піаніно.*

Односкладні означено-особові й неозначено-особові речення репрезентують другий тип асиметричної між'ярусної кореляції. Вони з формально-граматичного погляду зумовлені згортанням суб'єкта дії на семантико-синтаксичному рівні. Означено-особові речення семантично не відрізняються від двоскладних, оскільки їхній головний член морфологічними категоріями особи та числа вказує на особу діяча, яка в структурі співвідносного двоскладного речення може бути виражена особовими займенниками **я, ми**, що дає підстави говорити про означеність виконавця дії, пор.: *Попливли від берега на острів на плотах і Ми попливли від берега на острів на плотах; Іду з лікарні до школи бруківкою і Я іду з лікарні до школи бруківкою; Переставила годинник з вікна на стіл і Я переставила годинник з вікна на стіл.* Неозначено-особові речення є семантичними відповідниками двоскладних речень, виконавець дії яких представлений переважно займенниками на зразок **хтось, дехто** та под. Неозначеність діяча в зазначених односкладних реченнях передає дієслово у формі 3-ої особи множини теперішнього й майбутнього часу або у формі минулого часу [7: 68–69; 18: 749], пор.: *Поїхали від будинку до магазину на велосипедах і Хтось поїхав від будинку до магазину на велосипеді; Відсунули парту від дошки до стіни і Дехто відсунув парту від дошки до стіни.* О.І.Москальська зазначила, що безсуб'єктність речень не робить їх справді безсуб'єктними, оскільки діяч-агенс наявний у них імпліцитно завжди, а іноді він ще може бути й названим [15: 87], тоді односкладна конструкція перетворюється на двоскладну. Г.О.Золотова вважала, що означено-особовість і неозначено-особовість є способами представлення суб'єкта, варіантами особового суб'єкта. Неназваність суб'єкта дії, який корелює з іншими формами його вираження, на її думку, надає реченням тих же варіативно-суб'єктних значень, що й у двоскладному реченні [11: 38 – 39].

На семантико-синтаксичному рівні суб'єкт дії двоскладних речень, що є базовими для розглянутих типів односкладних, зазнав кількісної модифікації, унаслідок якої почав виступати як означений або неозначений. Модифікована синтаксема суб'єкта дії редукується, що спричинює її невербалізоване вираження у формально-граматичній структурі речення. Водночас предикат дії та інші субстанціальні синтаксеми не зазнають змін. Тому основу власне-семантичної структури речень, що відповідають двом згаданим типам односкладних речень, становлять предикат дії як конститутивний компонент структури і діяч, якому на семантико-синтаксичному рівні відповідає суб'єктна синтаксема, що відіграє важливу роль у процесі трансформацій даного типу [7: 68–70]. На формально-граматичному рівні у структурі речення предикат представлений особовою формою дієслова, з яким формою керування поєднані три прислівних другорядних члени, що співвідносяться з правобічними субстанціальними синтаксемами, напр.: *Побрели з села до лісу через поле; Полетіли з Києва до Донецька літаком.*

Асиметричні співвідношення третього типу властиві лише безособовим реченням, головний член яких виражений предикативними формами на **-но, -то**. Вони сформовані на основі семантико-синтаксичної структури двоскладних речень з чотиривалентним предикатом переміщення, який вимагає облігаторної об'єктної синтаксеми на позначення предмета, що зазнає змін локативних характеристик через дію зовнішньої сили. О.О.Потебня наголошував, що найхарактернішою особливістю українських форм на **-но, -то** є наявність знахідного відмінка [17: 339], який може розташовуватися як перед головним членом, так і після нього. У першому випадку він репрезентує об'єктний суб'єкт стану, оскільки перебуває в суб'єктній позиції, у другому – об'єкт стану.

У безособових реченнях з предикативними формами на **-но, -то** повідомляють про дію, здебільшого в її результаті, а не в процесі. Вони зумовлені перетворенням активної конструкції, представленої двоскладним реченням, у пасивну, формально-граматичним виразником якої на першому етапі трансформації є двоскладне речення, на другому – односкладне. Власне-семантична структура двоскладного речення містить предикат дії й зумовлені ним семантими діяча, об'єкта й двох локативів, що характеризують вихідний і кінцевий пункти переміщення. Оскільки локативні синтаксеми не зазнають змін під час дериваційного перетворення, то вони не внесені до схеми, яка має такий вигляд: “називний суб'єкта дії + предикат дії + об'єкт дії → називний об'єктного суб'єкта + предикат результативного стану + орудний суб'єкта дії” [5: 113], напр.: *Робітники пересунули шафу з кімнати в коридор → Шафа пересунута з кімнати в коридор робітниками → Шафу пересунуто з кімнати в коридор; Вони вкотили бочки з подвір'я в цех → Бочки вкочені з подвір'я в цех ними → Бочки вкочено з подвір'я в цех ними.* На другому етапі дериваційних перетворень субстанціальна синтаксема із значенням

інструментального суб'єкта внаслідок повної семантичної нейтралізації редукується. Її закріпленню сприяє зміна пасивного дієприкметника предикативною формою на **-но, -то**, у структурі якої відсутні граматичні показники особи. Специфіка предикативної форми на **-но, -то** унеможлиблює її поєднання з називним відмінком, тому об'єкт набуває форми знахідного відмінка і може займати як лівобічну, так і правобічну позицію щодо головного члена безособового речення, з яким він поєднаний формою сильного керування.

Отже, власне-семантична структура, породжена чотиривалентними предикатами руху, переміщення, унаслідок змін на семантико-синтаксичному рівні односкладними формально-граматичними репрезентантами має означено-особові, неозначено-особові, інфінітивні й безособові речення з предикативними формами на **-но, -то**, причому останні зумовлені тільки предикатами переміщення. Односкладним реченням властива асиметрія між'ярусних співвідношень, що є трьох типів. Перший характерний для інфінітивних речень, другий – для означено-особових і неозначено-особових, третій – для безособових речень з предикативними формами на **-но, -то**. Ознакою першого типу між'ярусної асиметрії, його першого різновиду, є наявність адресатного суб'єкта, формально-граматичним виразником якого є прислівний другорядний член, поєднаний із головним напівсильним керуванням, і зміна предиката дії вихідного речення в похідному предикатом стану – потенційної дії, репрезентантом якого є інфінітив. У кількісному аспекті прислівних керованих другорядних членів є чотири. Другий різновид інфінітивних речень відзначається відсутністю давального суб'єкта стану, що спричинює зменшення кількості прислівних керованих другорядних членів на один. Нульове лексичне вираження суб'єкта дії у формально-граматичній структурі речення і те, що предикат дії не змінює своєї якості в процесі трансформації двоскладних речень в односкладні означено-особові й неозначено-особові, властиве другому типу міжрівневої асиметрії. Особливістю третього є зміна предиката дії вихідної конструкції предикатом результативного стану в похідній, який виражений предикативною формою на **-но, -то**, і редукція суб'єкта дії, що зумовлює його нульове лексичне представлення.

Література:

1. Бенвенист Э. Общая лингвистика. – М.: Прогресс, 1974. – 447 с.
2. Болюх О.В. Семантико-синтаксична структура безособового речення: Автореф. дис. ...канд. філол. наук. – К., 1992. – 16 с.
3. Вихованець І.Р. Граматика української мови: Синтаксис. – К.: Либідь, 1993. – 368 с.

4. Вихованець І.Р. Нариси з функціонального синтаксису української мови. – К.: Наук. думка, 1992. – 222 с.
5. Вихованець І.Р. Система відмінків української мови. – К.: Наук. думка, 1987. – 231 с.
6. Вихованець І.Р., Городенська К.Г., Русанівський В.М. Семантико-синтаксична структура речення. – К.: Наук. думка, 1983. – 219 с.
7. Городенська К.Г. Деривація синтаксичних одиниць. – К.: Наук. думка, 1991. – 192 с.
8. Городенська К.Г. Деривація синтаксичних одиниць. – К.: Наук. думка, 1991. – 192 с.
9. Жовтобрюх М.А. Українська літературна мова. – К.: Наук. думка, 1984. – 255 с.
10. Загнітко А.П. Теоретична граматики української мови: Синтаксис. – Донецьк: ДонНУ, 2001. – 662 с.
11. Золотова Г.А. О субъекте предложения в современном русском языке// Филол. науки. – 1981. – № 1. – С. 33 – 42.
12. Курс сучасної української літературної мов: Синтаксис/ За ред. Л.А. Булаховського. – К.: Рад. шк., 1951. – Т. 2. – 408 с.
13. Ломтев Т.П. Предложение и его грамматические категории. – М.: Изд-во Моск. унта, 1972. – 198 с.
14. Мельничук О.С. Розвиток структури слов'янського речення. – К.: Наук. думка, 1966. – 324 с.
15. Москальская О.И. Проблемы системного описания синтаксиса (на материале немецкого языка). – М.: Высш. шк., 1981. – 175 с.
16. Потебня А.А. Из записок по русской грамматике: В 4-х т. – М.: Учпедгиз, 1958. – Т. 1 – 2. – 536 с.
17. Потебня А.А. Из записок по русской грамматике: В 4-х т. – М.: Просвещение, 1968. – Т. 3. – 551 с.
18. Русская грамматика/ В.Барнетова, Х.Беличова-Кржижкова, О.Лешка и др. – В 2-х т. – Прага: Acad., 1979. – Т. 2: Синтаксис. – 1093 с.
19. Слинько І.І. Парадигматика простого речення української мови// Мовознавство. – 1980. – № 3. – С. 22 – 29.
20. Украинская грамматика/ В.М.Русановский, М.А.Жовтобрюх, Е.Г.Городенская, А.А.Грищенко. – К.: Наук. думка, 1986. – 360 с.
21. Шахматов А.А. Синтаксис русского языка. – Л.: Учпедгиз, ЛО, 1941. – 620 с.
22. Шмелев Д.Н. Синтаксическая членимость высказывания в современном русском языке. – М.: Наука, 1976. – 152 с.